

Н. І. Варга, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЗАЙНЯТОСТІ

У статті розглянуто історичні підходи до вивчення неформальної економіки та неформальної зайнятості. У поняття «неформальний сектор» включено діяльність господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом. Розглянуто ряд гіпотез щодо функціонування неформальної економіки, а саме: неформальну економіку пов'язано з відсталістю країни, з характеристикою економічної периферії або із притулком для тих, хто не може легально працевлаштуватись.

Ключові слова: *неформальна зайнятість, економіка, «сіра» економіка, соціологічний дискурс.*

Актуальність проблеми. В останні роки питання неформальної економіки та неформальної зайнятості стає досить цікавою тематикою для дослідження, що обговорюється не тільки науковцями, а й пересічними громадянами. З одного боку, участь у неформальних практиках дозволяє отримувати додаткові прибутки, знизити рівень реального безробіття, підвищити конкурентні переваги. З другого – неформальні практики зайнятості породжують проблеми недонаповненості державного бюджету, поширення корупційних практик, протизаконного маніпулювання макроекономічними показниками. Неформальні економічні практики своїм масштабом роблять визначальний вплив не тільки на економічну, правову площину, а також соціальну та політичну сфери суспільного життя. І саме тому нагальним стає питання дослідження неформальної економіки, її ролі і шляхів поширення в суспільстві.

«Сіра», тіньова економіка – найбільш масштабний сектор тіньової економіки. В той же час її вивчення, у порівнянні з кримінальною сферою, нашоується на значні труднощі: якщо економіка організованої злочинності досить чітко відділена від «нормальної», офіційної економіки, то неформальна економічна діяльність, зайнятість пронизує практично всі сфери суспільства, тому дослідити і визначити реальні обсяги практично неможливо.

Метою статті є соціологічний аналіз категорій неформальної економіки та зайнятості.

Виклад основного матеріалу. Економісти вивчають неформальну економіку вже більше чверті століття, проте не можна сказати, що вони повністю дослідили сутність поняття. Не стихають дискусії з приводу точного її

визначення, не говорячи про причини виникнення, ролі в суспільному житті, виробленні оптимальної лінії державної політики по відношенню до неї.

Так, в історії досліджень неформальної сфери з певною долею умовності можна виділити три етапи.

I етап (1970–1980) – емпіричні дослідження, накопичення первинної інформації; II етап (1980–1990) – поглиблений економіко-теоретичний аналіз, осмислення накопиченої інформації; III етап (1990 – до сьогодні) – поглиблення досліджень і аналітичних конструкцій у неформальній економіці.

«Батьком» наукового напрямку вважають англійського соціолога Кейт Харт, який досліджував неформальну зайнятість під час польових досліджень кінця 60-х рр. у міських трущобах Аккри, столиці Гани. Харт дослідив, що жителі «третього світу» значною мірою (або навіть більшою) не мають ніякого відношення до офіційної економічної системи. Міська економіка відсталих країн представлена як масове скупчення дрібних та найдрібніших майстерень, дрібних «мікрофірм», які забезпечують жителів простими повсякденними товарами (їжею, одягом, транспортними послугами), не проходячи ніякої офіційної реєстрації, ігноруючи податкові або інші вимоги урядів до бізнесу.

У своєму звіті Міжнародній організації праці (International Labour Office, ILO) Харт говорить про дуальну модель можливостей отримання доходів міською робочою силою: різниця основана на відмінностях між найманою працею та самозайнятістю.

Поняття «неформальність» використовувалось по відношенню до самозайнятих. Харт підкреслював особливу динаміку і різноманітність цих видів самозайнятості [1]. У процесі інституціоналізації цього поняття «неформальність» отримала нове визначення – її почали використовувати переважно як синонім бідності. Поняття неформальної економіки використовували для опису міських господарських практик, які характеризуються такими ознаками: легкий вихід на ринок при відсутності певних професійних навиків, об'єму капіталу і організації; сімейно-родинне володіння підприємством; невеликі масштаби діяльності; праценадлишкове виробництво із використанням застарілих технологій; неврегульовані конкурентні ринки.

Додаткові ознаки неформальної економіки, які впливають із цього визначення, включають низький рівень продуктивності праці і досить обмежену здатність до накопичення капіталу [1]. В подальших публікаціях, які підготовлені МОП у рамках Регіональної програми зайнятості в Латинській Америці, зайнятість у неформальному секторі пов'язана із неповною зайнятістю (*underemployment*), передбачалось, що в цьому секторі зайняті працівники, що не змогли адаптуватись в офіційному господарстві. Визначення «неформальності» у формі менш розвинутих секторів, що виключені із сучасного господарства, успішно використовувались у численних публіка-

ціях МОП, PREALC, Всесвітнього банку, присвячених дослідженням міської бідності і ринків праці.

У 1980-ті рр. відбуваються зрушення в соціально-економічній доктрині. Зростають сумніви в суцільності державного регулювання (політика Р. Рейгана, М. Тетчер). Починається абсолютизація саморегулюючого потенціалу ринку. Саме в ці роки дослідження неформальної економіки поширюється на розвинуті країни, спростовуючи традиції ототожнення неформальності з відсталістю. Тема задіяності населення в неформальній економіці отримує «друге народження», але вже не як сектору, а як «правил гри», що мають місце в будь-якій організаційно-правовій сфері, тобто починає переважати інституційний аспект аналізу.

Зацікавленість цією тематикою в 1980-ті рр. була пов'язана із змінами в організаційно-управлінських схемах і формах найму робочої сили. Нові форми організації підприємництва дозволяють формальним фірмам розширити зону неформального найму. Це відбувається в таких формах: у рамках «вартісних ланцюгів» (субконтрактних відносин), коли фірма заявляє, що з іншими ланками ланцюга у неї лише комерційні відносини, і вони є поза сферою трудових відносин цієї фірми; відносини найму людини не завжди необхідні (наприклад, взяття товару на реалізацію); трудовий найм є безумовним, але немає ясності – з ким саме (наприклад, тимчасове наймання робітників через агентство); перенесення субконтрактних підрозділів у країни «третього світу» зі стійкою традицією до неформальної природи найму працівників.

Інші дослідники розглянули «неформальність» у новому ракурсі і поставили під сумнів негативну оцінку і характеристику неформального сектору. З альтернативних позицій неформальна діяльність сприймається як свідчення динамічного характеру підприємницької активності населення.

Опублікована в 1989 р. монографія Е. де Сото «Інший шлях» визначила пануючу в літературі парадигму теорій неформального сектору. Варто виділити головні відкриття Е. де Сото – це принципово новий підхід до пояснення генезису тіньової економіки та зайнятості [2]. Він відзначав, що основною причиною розростання міського неформального сектору є не відсталість сільських мігрантів, які не можуть адаптуватись до легального сектору, а навпаки, бюрократизація, заорганізованість, що перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин.

«Наше дослідження показує, – пише Е. де Сото, – що готовність перуанців діяти поза рамками закону в значній мірі є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності». Таким чином, основною причиною тіньової економічної активності варто вважати нераціональний правовий режим, коли «процвітання компаній в меншій мірі залежить від того, наскільки добре вона працює, і в більшій – від витрат, що накладаються на неї

законом». Наслідком «поганих законів» стає економічна ситуація, коли на нелегальну діяльність у Перу припадало 48 % економічно активного населення і 61,2 % робочого часу, 93 % нелегального транспорту [2].

Наступною важливою теоретичною знахідкою Е. де Сото є дослідження внутрішнього механізму економічного «підпілля», самоорганізації неформальної зайнятості. Світ тіньової зайнятості, бізнесу в багатьох випадках копіює світ легального, запозичуючи ефективні форми організації. Автор доводить, що в «тіні» функціонує паралельний світ зі своїми профспілками, судами, правовими нормами, які інколи є дієвішими за офіційний світ легального функціонування.

Спираючись на протиставлення «формального-неформального» і «законного-незаконного» всередині неформального сектору, К. Харт виділив три групи доходів громадян: а) формальні доходи – заробітна платня в державному та приватному секторах, трансферні платежі (пенсії, допомоги по безробіттю); б) законні неформальні доходи – від зайнятості в первинному (сільське господарство), вторинному (перукарі, ремісники, транспорт, будівництво) секторах і від приватних трансферних платежів (подарунків, займів); в) незаконні неформальні доходи – від послуг (праця нелегальних продавців наркотиків, проституток, рекетирів, контрабандистів).

Зависокі трансакційні витрати роблять індивідуальну діяльність завідомо неефективною, примушуючи переміщатись у тінь, неформальну сферу.

Загалом, на думку Е. де Сото, поділ господарства на легальний та нелегальний сектор робить «негативний вплив на економіку в цілому, виражається в зниженні продуктивності, скороченні інвестицій, неефективності податкової системи, призупиненні технічного прогресу і труднощах при формуванні макроекономічної політики. Таким чином, неформальні практики зайнятості населення, функціонуючи паралельно з офіційною економікою, аж ніяк не знімають необхідності зміни системи офіційних законів.

Значення поглядів Е. де Сото важко переоцінити для розуміння процесів, що відбуваються у пострадянських країнах і Україні зокрема. Так само, як і в Перу, в країні поширені різні форми нелегальної, неформальної економіки, що дає можливість багатьом аналітикам говорити про крах ринкових реформ, про паралельність економічного життя. Проте, якщо прийняти концепцію Е. де Сото, то у розвитку неформальної економічної діяльності і зайнятості зокрема варто бачити не симптоми хвороби, а скоріше ознаки виживання. Як і в Перу, в сучасних пострадянських країнах функціонують три країни, а саме «меркантилістська держава», що створює режиму сприятливі умови для небагатьох прибічників-олігархів; люди, які відійшли у злочинність і політичне насильство; і існує «третя країна, де люди багато працюють, сприйнятливі до нового і конкурентоздатні, найбільш масштабною її провінцією є, без сумніву, сфера тіньової, неформальної економіки».

Інша група вчених сфокусувала увагу на неформальній праці всередині домогосподарства, яка не регулюється фінансовими трансакціями і призначена для задоволення потреб членів сімей. Домашня економіка – сфера дослідження англійських вчених. Досліджуються реципрокні взаємодії, як обмін ресурсами на безоплатній основі. В окремих тематичних напрямках можна виокремити дослідження селянських громад. «Моральна економіка» селян (термін Дж. Скотта) протистоїть і державному регулюванню, і ринковій самоорганізації, є прикладом «експлоярних форм господарювання» [3].

Дослідження селянства виступає невід’ємним компонентом сучасних досліджень. Розвитку досліджень неформальної економіки сприяє також інтерес до структури реального управління економіки соціалістичних країн. Важливою стає думка, що планова економіка була життєздатною через функціонування позапланових регуляторів, уміння людей амортизувати неформальні домовленості між собою.

Вперше в Радянському Союзі в 1927 р. вийшла книга Ю. Ларіна «Приватний капітал СРСР». Ця книга видана за матеріалами судових справ щодо непманів [4].

Досить швидко виявилось, що неформальна економічна діяльність існує не тільки в країнах, що розвиваються. У другій половині 1970-х і на початку 1980-х рр. вчені і політики розвинутих держав заходу стали усвідомлювати, що реальна економічна активність є масштабнішою, ніж офіційно зареєстрована. У 1977 р. практично одночасно в США було опубліковано дві концептуальні статті про форми і масштаби тіньової економічної діяльності в сучасній економіці: Г. Гросмана «Друга економіка в СРСР» і А. Каценелінбойгена «Кольорові ринки в Радянському Союзі». Вони підкреслювали, що фактично діючі механізми економіки СРСР відрізняються від формально проголошеної і поширеної моделі. А. Каценелінбойген писав, що радянський досвід показує, що на противагу марксистським очікуванням планова соціалістична система потребує елементів ринку [5].

Варто відмітити, що автор ставить питання про приховану багатокладність радянської економіки. У той же час західні теоретики у 80-ті рр. ХХ ст. доходять висновку, що в СРСР, фактично, була поширена економічна система змішаного типу, де формальне, неконтрольоване виробництво відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [9–11].

У другій половині 70-х рр. неформальні економічні структури почали виявляти і у високорозвинутих країнах заходу. Першовідкривачем «підпільної економіки» в капіталістичних країнах вважають американського економіста П. Гутмана. Він опублікував у 1977 р. статтю, в якій показував, що неформальна діяльність і зайнятість розширилась настільки, що не враховувати її неможливо. У 1979 р. американським економістом Е. Фейгом була опублікована стаття, де автор стверджує, що «нерегулярна економіка»

(irregular economy) в США займає понад третину офіційного ВВП, тобто приблизно стільки ж, скільки неформальна економіка в країнах «третього світу». Все це дозволяє зробити висновок, що неформальна економічна діяльність – явище універсальне, яке можна дослідити в країнах різного рівня розвитку і суспільної організації, включаючи високорозвинені країни, країни з плановою економікою [12].

Таким чином, концепція «неформальної зайнятості», зародившись у 1970-х рр. у міських районах бідноти країн «третього світу», перейшла в статус універсальної тематики. Все більше дослідників у розвинутих країнах доходять висновку, що в поняття «неформальний сектор» варто включати «дії господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом». Інші, навпаки, стверджують, що до неї слід віднести «всі види діяльності, які пов'язані з отриманням доходу і регулюються не державою, а соціальним середовищем». Результати цих і деяких інших досліджень дозволили провести функціональну класифікацію неформальних видів зайнятості в залежності від цілей [12].

Саме такі види неформальної зайнятості можуть мати метою виживання: індивіда або домогосподарства з натурального господарства і продажу товарів, послуг на ринку; фірми, що належать до формального сектору, через неофіційне наймання робітників або задіяність неформальних підприємців як субконтрактів; дрібних підприємств, що займаються неформальними видами діяльності для накопичення капіталу, мобілізуючи мережеві неформальні зв'язки, і скорочують офіційні витрати.

Ці типи зайнятості в економічній літературі, відповідно, були названі неформальною економікою виживання, залежної експлуатації і зростання (informal economies of survival, dependent exploitation, and growth). Як приклади неформальної зайнятості першого типу наводять будівництво житла власними силами (self-construction of Shelter) і поширення вуличної торгівлі в країнах «третього світу» [13]. Прикладом другого типу є сфера пошиття одягу в США і, зокрема, відносини між тіньовими мігрантами і субпідрядниками, більшість з яких погоджуються на випадкові, нерегулярні підробітки, без офіційного найму. Третій тип неформальної зайнятості представлений мережами неформальних мікровиробників – ремісників у центральній Італії. Виходячи із цієї логіки, неформальна зайнятість розвинутих країн формує особливу діяльність у рамках неформальної економіки, що сконцентрована не на поширеності нерегулярної ринкової діяльності, а на моделі індивідуального споживання в розвинутих господарствах.

У цілому в історії досліджень неформальної зайнятості можна виділити три етапи. На першому етапі досліджень проблематизується неформальний сектор країн, що розвиваються. Переважають емпіричні дослідження, коли

спроби охарактеризувати неформальний сектор зводяться до опису методів «від протилежного» і як еталон виступає бюрократична організація західного типу. Варто відмітити, що в основі розуміння та пояснення неформальної економіки і зайнятості переважають певні історичні процеси. Після закінчення Другої світової війни країни Заходу накопичили значний капітал, що зумовило потребу територіального розширення. Об'єктом такого розширення стали Індія, Китай, країни Латинської Америки, оскільки володіли дешевою робочою силою. Проте у процесі реалізації цих планів з'ясувалось, що місцеві умови відкидають західні господарські зразки. В ряді країн на перешкоді поширенню ринкової економіки стають місцеві господарські устрої і традиції. Закордонним же інвесторам важливо, щоб вони могли контролювати процеси в економічній сфері, тому місцева влада уніфікує економічні процеси під схеми формальної економіки. Відповідно, сама потреба неформальної практики примушує місцеві господарські устрої виділяти неформальну зайнятість у рамках неформальної економіки і досліджувати її на предмет відмінності з імплантованими господарськими формами розвинутих країн.

На другому етапі естафету зацікавленості неформальною економікою підхопили розвинені країни. Дослідження економічної практики країн, що розвиваються, дало можливість дослідникам виділити структурний та інституційний базис неформальної зайнятості.

Результати аналізу досліджень цього етапу виявили і в економіці розвинутих країн осередки неформальної зайнятості.

Третій етап досліджень характеризується розумінням неформальної зайнятості як можливої моделі господарювання. Неформальна економіка, зайнятість припиняє бути емпіричним прикладом «іншого», унікального, самобутнього розвитку господарства.

Багато дослідників вважають формальну і неформальні економіки рівноправними моделями господарювання, але з різними механізмами функціонування і важелями регулювання економічної поведінки.

Висновки. Таким чином, неформальна економіка, історично спостерігаючись у країнах «третього світу», поширилась як загальна модель господарювання, що регульована неформальними інститутами. Необхідно також провести комплексний аналіз причин збереження неформальної зайнятості та її відтворення як підсистеми ринкового господарства. На наш погляд, перша група причин пов'язана із суперечливою природою людини. Справа в тому, що людині властиве прагнення отримати більше, витративши при цьому менше зусиль. Подібний раціоналізм за відсутності або слабкості обмежувачів спонукає людину до неформальної зайнятості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Латов Ю. В. Экономика вне закона: Очерки по теории и истории теневой экономики / Ю. В. Латов. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 284 с.
2. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Эрнандо де Сото ; пер. с англ. Б. Пинскер. – М. : Catallaxy, 1995. – 320 с.
3. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Джеймс Скотт ; пер. с англ. Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. – 2-е изд. – М. : Унив. кн., 2011. – 568 с.
4. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. : Гос. изд-во, 1927. – 312 с.
5. Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the soviet Union / A. Katsenelinboigen // Soviet studies. – 1977. – Vol. 29. – № 1. – P. 62–85.
6. Латов Ю. Эволюция исследования неформального сектора экономики за рубежом / Ю. Латов // Теневая экономика: экономический и социальные аспекты. – М. : ИНИОН, 1999. – С. 30–66.
7. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления / В. В. Радаев. – М. : ГУ-ВШЭ, 2003. – 330 с.
8. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ / С. Ю. Барсукова. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2004. – 448 с.
9. Кордонский С. Рынки власти: Административные рынки СССР и России / Симон Кордонский. – 2-е изд., стер. – М. : ОГИ, 2006. – 240 с.
10. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / Edgar L. Feige // World Development. – 1990. – Vol. 18, № 7. – P. 989–1002.
11. Castells M. World Underneath: The Origins Dynamics, and Effects of the Informal Economy / Manuel Castells, Alejandro Portes // The Informal Economy: Studies and Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, M. Castells, and L. A. Benton (eds.). – Baltimore, MD : The Johns Hopkins University Press, 1989. – P. 11–37.
12. Capecchi V. The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization / Vittorio Capecchi // The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, M. Castells, and L. A. Benton (eds.). – Baltimore, MD : The Johns Hopkins University Press, 1989. – P. 189–215.
13. Gershuny J. Economic Development and Change in the Mode of Provision of Services / Jonathan Gershuny // Beyond Employment, Household, Gender, and Subsistence / N. Redclift, E. Mingione (eds.). – L. : Basil Blackwell, 1985. – P. 128–164.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЗАНЯТОСТИ

Варга Н. И.

В статье рассмотрены исторические подходы к изучению неформальной экономики и неформальной занятости. В понятие «неформальный сектор» следует

включать деятельность хозяйственных агентов, которые не вписываются в установленные институциональные правила или находятся вне институциональной защиты. Рассматриваются ряд гипотез о функционировании неформальной экономики. Вовлеченность в неформальную экономику связана с отсталостью страны, с характеристикой экономической периферии или с убежищем для тех, кто не может легально трудоустроиться.

Ключевые слова: неформальная занятость, экономика, «серая» экономика, социологический дискурс.

SOCIOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH INFORMAL ECONOMY AND EMPLOYMENT

Varha N. I.

The article deals with main scientific approaches to the study of the problems of transitive economy, shows the current state of economic activity, its dynamics and characteristics of informal sector of economic activity from the viewpoint of the methodology of institutional analysis. However, this understanding is too inclusive and vague, and certain activities that could be included by that definition are not considered part of the informal economy. The informal economy also does not include there productive or care economy, which is made up of un paid domestic work and care activities. Un paid domestic work and care activities do not contribute to that, and as a result, are not a part of the informal economy.

That is to say informal practices are rooted in the gap of the laws and unwritten norms of behavior. It is shown that deeper the gap, as well as the weaker the mechanism of enforcement for obeying the law, since more abundant informal practices are. Similarly, informal practices do not just rooted in the laws and social norms, but being massive, inevitably lead to the «destruction of the supports», namely inducing the conscious correction of laws and unintentional modification of social norms of society. They are inseparable. It is more noticeable in Ukraine than else where. Designations of Ukrainian reality in the Western studies – a hybrid economy, organized disorganization, competitive authoritarianism – reflect the complexity of the given object.

It is proved that the relation of formal and informal regulation has at least three grades. Informal practices may: displace the formal rules, replacing them; occupy space free of formal regulation; break «not the letter but the spirit of the law», using a legal instrument as a tool to achieve informal arrangements.

We have come to the conclusion that the Formal and Informal exist separately, while using the term «sector». But as soon as we enter into a discussion about the bureaucratic and non-bureaucratic management, then we notice the continuity of formal and informal orders. Since in the given article the general vector of studies of the informal economy is shifting from the structural to the institutional direction.

Key words: informal employment, the economy, «the gray» economy, the sociological discourse.

